

ALICJA NOWAK
Uniwersytet Jagielloński

Rola kazań żałobnych w ruskim odrodzeniu cerkiewnym (Rzeczpospolita w XVII w.)*

SŁOWA KLUCZOWE: kazanie, pogrzeb, odrodzenie cerkiewne, stary druk, ruski

KEYWORDS: sermon, funeral, church renewal, oldprint, Ruthenian

Przejawem twórczej reakcji środowisk prawosławnych w metropolii kijowskiej na protestantyzm (nasilony na ziemiach polsko-litewskich w latach 50.-60. XVI w.), a następnie na reformę katolicką, było powstanie pierwszych ruskich typografii i szkół w Ostrogu, Wilnie i Lwowie. Potrzebę odnowy religijno-duchowej w Cerkwi dostrzegli początkowo możni mecenasi (m.in. Grzegorz Chodkiewicz w latach 60., Ostrogski w 70. XVI w.) oraz środowiska świeckie, głównie mieszczańskie zrzeszone w bractwach cerkiewnych (Lwów, Wilno); dopiero w drugiej kolejności duchowieństwo.

Szesnasto- i siedemnastowieczni prawosławni, a następnie unicycy odnowiciele, byli świadomi faktu, że podstawą duchowo-religijnego i organizacyjnego odrodzenia jest naprawa i odbudowa etosu kapłaństwa. Był to warunek konieczny reformy Kościoła, gdyż od kadr zależały jej rezultaty. Jednym z ważnych narzędzi oddziaływania na poprawę jakości kapłaństwa wśród przedstawicieli Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej była działalność wydawnicza, obejmująca druk książek szkolnych, religijnych, zwłaszcza liturgicznych, które, co znamienne, prawosławni i unicycy współużytkowali niemal przez całe XVII stulecie. W ofercie ruskich typografii

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego: *Kapłan w ruskich naukach dla duchowieństwa w metropolii kijowskiej (Rzeczpospolita XVI-XVII w.)*, grant NCN, konkurs OPUS 8, nr UMO-2014/15/B/HS1/01876.

znalazły się pozycje, które wpłynęły na ożywienie kaznodziejskiej działalności kapłana, a zawarta w nich nauka również na poziom intelektualny i moralny duchowieństwa.

Zanim w ostatnich dziesięcioleciach XVI wieku reforma cerkiewna nabrała znamion ruchu zorganizowanego i zinstytucjonalizowanego, już wcześniej w metropolii kijowskiej nastąpiły (podobnie jak wśród katolików) przemiany o charakterze oddolnym, dostrzegalne w życiu religijno-duchowym i pobożności niższego duchowieństwa i wiernych. Doskonale ilustrują ten fakt przekształcenia tematycznego składu bardzo popularnych na ziemiach ruskich rękopiśmiennych zbiorów kaznodziejskich nazywanych ewangeliami pouczającymi.

To w tych homiliarzach oprócz kazań wpisanych w cykl liturgiczno-święteczny znalazł się szereg tekstów przygodnych. Do najpopularniejszych tematów wzorcowych kompozycji w zbiorach rękopiśmiennych XVI-XVII wieku należały te, które komentowały 10 przykazań Bożych (Kopzo 2012: 288-295) oraz nauki przeznaczone na okazję ślubu, spowiedzi, a przede wszystkim najliczniejsze pogrzebowe (Чуба 2011: nr 8, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 52, 57, 59, 61, 62, 75, 77, 83).

Zwiększenie dostępności wzorcowych tekstów okolicznościowych było bardzo ważne dla rozpowszechnienia zwyczaju ich wygłaszania. Nauki te dostarczały odpowiedni materiał biblijny i zapewniały właściwe sprawowanie posługi w trakcie uroczystości przygodnych. Wpływ na decyzje o drukowaniu tych kazań mogła mieć polemika wyznaniowa wokół unii w Brześciu (1596), w której ze strony katolików pod adresem prawosławnych padały zarzuty o ignorowanie obrzędowości (Kuczyńska 2004: 98).

Nie mniej istotnym czynnikiem był fakt, że uświetniały one już wówczas katolickie i protestanckie pogrzeby między innymi w miastach zamieszkałych przez ludność prawosławną. Mogli się o tym przekonać zwłaszcza członkowie wileńskiego bractwa św. Trójcy, którzy zapewne znali wybitną twórczość funeralną głosicieli tej rangi co Piotr Skarga, Stanisław Grodzicki czy Szymon Wysocki (Kosman 1972: 87-113).

Nie jest w związku z tym dziełem przypadku, że wiele tak wzorcowych, jak i praktycznie zrealizowanych kazań żałobnych oraz wierszowanych kompozycji funeralnych z pierwszej połowy XVII wieku ukazało się drukiem właśnie w Wilnie lub w pobliskim Jewiu.

W Wilnie w roku 1616 została wydana pierwsza w metropolii kijowskiej *Ewangelia pouczająca* w tzw. „prostej ruskiej mowie”, zawierająca dwa pouczenia spoza cyklu niedzielno-świętecznego. Przykładowe kazanie żałobne pojawiło się jednak dopiero trzy lata później w nieco zmienionym zbiorze pouczeń pod tym samym tytułem. Homiliarz został przygotowany w Rachmanowie przez mnicha, reformatora religijnego i moralistę

Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego (?-1646) w jego przenośnym warsztacie drukarskim. W końcowej części zbioru dołączone zostały dwie kompozycje okolicznościowe: kazanie na okazję ślubu i pogrzebowe z tytułem: *Подоучение на представление вѣрѣнаго члѣка, надгробное зѣло дѣше полезно*¹ (Ставровецкий 1619: 158v-176). Było to pouczenie uniwersalne, przydatne zarówno podczas pogrzebu kobiety, jak i mężczyzny. Wypełniała je nauka o sprawach ostatecznych.

Przejawem dostrajania się do kaznodziejskich potrzeb duchowieństwa była obecność materiałów pomocniczych nie tylko w składzie homiliarza, ale także w *Trebniku*, księdze użytku cerkiewnego, zawierającej porządek sprawowania sakramentów i błogosławieństw. Te dodatkowe teksty były tu nazywane słowami, pouczeniami, napomnieniami lub naukami, a także, nie przypadkowo, przedmowami, gdyż stanowiły element wprowadzający do praktyki obrzędowo-sakramentologicznej w posłudze kapłana.

Prawdopodobnie po raz pierwszy wzorcowe kazania przygodne zostały umieszczone w *Trebniku* (*ТРЕБНИКЪ, СИРѢЧЪ МОЛИТОВНИКЪ*) wydanym przez wileńskie prawosławne bractwo św. Ducha w 1621 roku. Były to nauki związane z sakramentem spowiedzi, dwa kazania na okazję ślubu i dwa pogrzebowe (*КАЗАНИЕ НА ПОГРЕБЕ, ДРУГОЕ*)². Funeralna kompozycja (*КАЗАНИЕ НА ПОГРЕБЪ*)³ w „prostej mowie” znalazła się w *Trebniku* (*ТРЕБНИКЪ СИРѢЧЪ МОЛИТОВНИКЪ*) lwowskim z 1644 roku drukowanym przez Michała Ślozkę we współpracy z bractwem (Каратаевъ 1883: 573). Rok później to kazanie (*КАЗАНИЕ НА ПОГРЕБЪ ПРАВОСЛАВНОГО ХРИСТИАНСКАГО ЧЛѢКА, к. 122-133v*)⁴ weszło w skład *Trebnika* (*ЄСХОЛОГИОН СИ ЄСТЬ МОЛИТВОСЛОВЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ, 1645*) wydanego w nowej lwowskiej typografii, założonej przez biskupa Arseniusza Żeliborskiego. Prawdopodobnie ten sam tekst wykorzystali wydawcy *Trebnika* uniowskiego z 1681 roku (Запаско, Ісаевич 1981: nr 600).

Okazały zbiór „przedmów” i „napomnień” sakramentalnych zamieścił w *Euchologionie* (*ЄСХОЛОГИОН 1646: 900-946*) słynny reformator religijny metropolita kijowski Piotr Mohyla (ok. 1596-1646). Nie zabrakło

¹ *Pouczenie na okazję śmierci prawowiernego człowieka nadgrobne, dla duszy pożyteczne* [jeśli nie oznaczono inaczej – tłumaczenia autorki artykułu].

² *Kazanie na pogrzebie, Drugie*. Kazanie drugie z incipitem: „Бѣдетъ готови и проч: (Матф: кд, зачало рг)” nie zostało odnotowane w katalogu (*Книга Беларусі 1986: nr 97*). Tym bardziej dziękuję rosyjskiej badaczce Margaricie Korzo za informacje dotyczące tej księgi, *ТРЕБНИКЪ, СИРѢЧЪ МОЛИТОВНИКЪ* zachował się w jednym egzemplarzu przechowywanym w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie [РГБ МК 4°, инв. 3859].

³ *Kazanie na pogrzebie*.

⁴ *Kazanie na pogrzebie prawosławnego chrześcijanina*.

wśród nich kompozycji z tytułem *Kazanie pogrzebowe ogólne nad zmarłym* (КАЗАНИЕ ПОГРЕБНОЕ ВЪ ПОСПОЛИТОСТИ НА ОУМЕРШИМ)⁵.

W drugiej połowie XVII wieku zanika zwyczaj dodawania tekstów przygodnych do drukowanych ksiąg użytku cerkiewnego, ale jednocześnie ich obecność w homiliarzach była już wówczas ugruntowana. Co więcej, kompozycje funeralne ewoluują, są coraz bardziej zróżnicowane tematycznie, rośnie ich funkcjonalna wartość.

Cztery przykładowe kompozycje funeralne zamieścił Joannicjusz Galatowski w trzecim wydaniu bardzo popularnego na ziemiach ruskich zbioru kaznodziejskiego pt. *Klucz rozumienia* (Ключъ разумѣнія сѣенникѡ законныхъ и ланкѡ належачій) (Галятовський 1665: 479v-513)⁶. Były to dwa kazania na pogrzeb „jakiegokolwiek człowieka pobożnego” i „kochającego Chrystusa” (КАЗАНИЕ 1 НА ПОГРЕБѢ ТАКОГО КОЛВЕКѢ ЧЛѢВКА БЛГОЧЕСТИВАГО ОРАЗ КАЗАНИЕ 4 НА ПОГРЕБѢ КОТОРОГО КОЛВЕКѢ ЧЛѢВКА ХРѢТОЛЮБИВАГО), jedno z okazji pogrzebu „człowieka prawosławnego” (КАЗАНИЕ 2. НА ПОГРЕБѢ ВШЕЛКАГО ЧЛКА ПРАВОСЛАВНОГО) i jedno „na pogrzebie każdego chrześcijanina prawowiernego” (КАЗАНИЕ 3 НА ПОГРЕБѢ КОЖ(Д)ОГО ХРѢТІАНИНА ПРАВОВѢРНАГО). Były to zatem nauki uniwersalne, które jak wszystkie drukowane w pierwszej połowie XVII wieku nie różnicowały zmarłych według płci, wieku czy stanu. Galatowski jednak zasłynął głównie jako homileta-teoretyk, autor pierwszej instruktażowej pracy dotyczącej komponowania kazań różnego typu pt. *Naśka albo sposobъ зложенъ казанъ* (241-246v). Jego *Nauka albo sposób układania kazania na pogrzeb* (Наśка albo способъ зложенъ казанъ на погребѣ) została dołączona już do pierwszej kijowskiej edycji *Klucza* z roku 1659 (Галятовський 1659: 246v-252v), stanowiąc dobre, teoretyczne uzupełnienie i niejako przewodnik użytkownika wzorcowych kazań funeralnych, które dołączono do zbioru później⁷. Joannicjusz, podsuwając kaznodziejom wyjściowe tematy dla tekstów żałobnych, radził im uwzględniać wymienione czynniki (m.in. płeć, wiek osoby zmarłej) oraz okoliczności

⁵ Tłumaczenia Marka Melnyka i Włodzimierza Pilipowicza na język polski wybranych napomnień sakramentalnych Piotra Mohyły, m.in. *Kazania pogrzebowego wygłoszonego nad zmarłym* por. *Teksty Piotra Mohyły* 2002: 344-386 oraz *Kazania* 2003: 51-182.

⁶ Rejestr wszystkich kazań tego zbioru wraz z tłumaczeniem tytułów na język polski, por. Kuczyńska 2004: 298-301.

⁷ W 1660 roku w Kijowie wydano drugą część tego zbioru, uzupełnioną kazaniem i kolejną nauką o komponowaniu kazań na niedziele i święta, por. Біда 1975: XLIV. W wydaniu z 1663 i 1665 roku (Lwów) naukę rozszerzono uwzględniając osobno sposób układania kazań na święta Pańskie i Matki Bożej oraz niedzielne, dodano także kazania wzorcowe, por. Біда 1975: XLIII-LI; spis zawartości wydania z 1665 roku por. *Aneks*, [w:] Kuczyńska 2004: 301. Na temat zawartości poszczególnych wydań i omówienie *Nauki* i kazań zbioru, por. Karwecki 1972: 205-231; na temat twórcy i zbioru por. także Ченіра 1985: 5-51.

zgonu (Галятовский 1659: 498-510). Dla przykładu, piszącym kazanie funeralne poświęcone kapłanowi zalecał temat wyjściowy z Psalmu 131: „[...] над сщ҃енникомъ положи тема: Сщ҃енники Б҃гѡ вблекѡ(т) въ сщ҃еніе (Ѩѧ 131)⁸ (Галятовский 1659: 506) Uważał, że mniej wprawny orator cerkiewny może wykorzystać podane uniwersalne kazanie, uzupełniając je i wzbogacając materiałem tekstowym z kompozycji zamieszczonych w zasadniczej, niedzielno-świętecznej części zbioru. Odsyłając do gotowych kazań z *Klucza* pisał na przykład: „Читай в' казѧю моѧ пѣвѡ на Б҃гоѡленіе паты(и) Сакраментъ естѡ сщ҃енство и проч., можетѡ товѡ придатисѡ тамѡ матеріѡ добраѡ если сщ҃очешѡ Казѧе мати на сщ҃енникѡ”⁹ (Галятовский 1659: 507).

W czasem w drukowanych zbiorach kazań pojawiały się kolejne udogodnienia dla kaznodziejów w postaci tekstów funeralnych już dostosowanych do pochodzenia, płci czy stanu społecznego osoby zmarłej¹⁰.

W kijowskim zbiorze Łazarza Baranowicza (1616-1693) zatytułowanym *Fanfary na okazję większych świat Pańskich, Matki Bożej, Anielskich, Proroków, Apostołów Męczenników, Hierarchów, Cudotwórców, Bezsrębników, Pobożnego Cara, kniaziów i inne* (Трѡбы на дни нарочитыѡ прѡдникѡ Гд҃ки, Б҃городичныѡ, Яг҃гльскіѡ, Прѡрчскіѡ, Яп҃лскіѡ, Мч҃еничскіѡ, Ст҃лскіѡ, Чѡдотворцѡ, Бѣсрѣверникѡ, Бл҃гочестиваг҃в Цр҃лѡ и Кн҃зей и прѡ) z 1674 roku kazania „przygodne” zajmują osobną część tomu pt. *Dodatek innych słów przydatnych na różne potrzeby* (Прилогѡ лишєнныѡхъ и на различныѡ нѡжды словѡ полезныѡхъ). Znalazł się on tuż po części zasadniczej zbioru tradycyjnie poświęconej kazaniom na niedziele i dni święteczne. Dwa spośród licznych przygodnych kazań to pouczenia żałobne: *Słowo na pogrzeb duszpasterza* (Слово на погребєніи пастыряѡ, k. 315-318) i *Słowo ogólne nad każdym zmarłym prawosławnym człowiekiem* (Слово общеє над ѡмершимѡ конимѡ либо православынымѡ, k. 318-322). Kompozycje funeralne, podobnie jak pozostałe „słowa” z dodatkowej części zbioru różnią się od poprzedzających je wyszukanych,

⁸ „Jeśli [...] nad kapłanem [będziesz głosić] wybierz temat z psalmu 131 [132]: *Jego kapłanów odziewie zbawieniem*”.

⁹ „Czytaj w kazaniu moim pierwszym na Objawienie Pańskie, piąty sakrament to jest kapłaństwo itd., możesz materię wykorzystać, jeśli zechcesz mieć kazanie nad [zmarłym] kapłanem”.

¹⁰ W księdze rękopiśmiennej wzorcowe kazanie pogrzebowe poświęcone osobie duchownej pojawia się już na początku XVII wieku. Znajduje się takowe w *Ewangelii pouczającej* z 1611 roku, opis zabytku por. Чуба 2011: nr 31. Ciekawy zestaw trzech pouczeń w przypadku pogrzebu: „bardzo pobożnego człowieka, który na świecie duchowo, a nie cieleśnie mieszkał”, „każdego brata naszego chrześcijanina” i „pobożnego chrześcijanina, jakiegokolwiek prostego świeckiego człowieka”, znajduje się w *Ewangelii pouczającej* z 1670 roku, por. Чуба 2011: nr 83.

barokowych kazań związanych z rokiem liturgicznym, prostotą moralnego wykładu.

Podobna sekcja z kazualiami (Приложеніє словѣ на различниа нѣжды¹¹, k. 1-182v drugiego liczbowania) znalazła się w wydanej pośmiertnie w Moskwie w 1683 roku *Wieczery duchowej na święta Pańskie, Bogurodzicy i znanych świętych z pokarmu Słowa Bożego dla dusz chrześcijan prawosławnych dla nasycenia duchownego z Bożą pomocą przygotowanej* (Вечера душевнаа на праздники Гдскіа, Бгородичны и стѣхъ нарочитыхъ изъ пищѣ слова Бжїа душамъ хрстіанъ православныхъ въ насыщеніе дхвное, Бжїимъ посовіемъ оупотованнаа) Symeona z Połocka (1629-1680), absolwenta Kolegium kijowskiego. Oprócz licznych kazań przygodnych zbiór zawierał aż sześć kompozycji żałobnych nazywanych „słowami”.

Jedno zostało przeznaczone na okazję pogrzebu kobiety (Слово на погребеніи чѣныа жены, k. 143-149), cztery – mężczyzny (w tym trzy z tytułem Слово на погребеніи мѣжа благоговѣйнаго k. 124-142 oraz Слово на погребеніи мѣжа чѣнаго, k. 112-117), zbiór zawiera ogólną naukę funeralną po śmierci „pobożnego człowieka” (Слово на погребеніи чѣнаго члѣка, k. 100-106). Trzy kolejne słowa zostały skomponowane specjalnie na okoliczność śmierci dostojnika, znamienitej osobistości (Слово на погребеніи мѣжа сановита, k. 107v-112), przedstawiciela służby wojskowej (Слово на погребеніи воинскаго человека, k. 118-123) oraz arcy-pasterza (Слово на погребеніи архїереа, k. 171-179v).

A zatem druk przykładowych kazań¹², podobnie jak znacznie bardziej liczne przykłady praktycznej realizacji kazania żałobnego, stanowiły wsparcie zwłaszcza dla mniej wprawnych w komponowaniu nauczycieli, zapewne gruntowały w ruskiej kulturze w Rzeczypospolitej zwyczaj głoszenia słowa Bożego przy okazji śmierci, pogrzebu czy w związku z rocznicą tych wydarzeń.

Rozpowszechnienie tego zwyczaju miało jeszcze drugi wymiar, nie mniej istotny dla reformy Kościoła. Kazania okolicznościowe, literatura panegiryczna, w tym także żałobna kreując ideał osobowy, normowały codzienne postępowanie przedstawicieli różnych stanów, a zatem również kapłana czy arcy-pasterza. Szczególną rolę pełniły tu teksty wzorcowe,

¹¹ Dodatek ze słowami na rozmaite potrzeby.

¹² Kilka kazań dodatkowych, posiadających wartość pomocniczą dla chrześcijańskich oratorów, znalazło się w końcu homiliarza pt. *Ogródek Bogurodzicy* (Огородокъ Марїи Бѣы. Розмантыми цвѣтами словесѣ на Праздники Гдскіа, Бгородичны, и прѣ стѣхъ, Киевѣ 1676) znanego kaznodziei kijowskiego Antoniego Radywylowskiego. Nie ma wśród nich kazania pogrzebowego, choć autor tego zbioru takowe komponował i w wersji rękopiśmiennej zbioru zachowały się żałobne teksty poświęcone pamięci kościelnych dostojników.

w których wskazany ideał mógł być pełny, nie ograniczała go bowiem potrzeba dostosowania pochwały do powszechnie znanych czynów i cech charakteru znanych osobistości życia publicznego. To zadanie było niezwykle istotne dla społeczności ruskiej w Rzeczypospolitej, ponieważ w ofercie typografii w XVII wieku nie znajdziemy pozycji z obszaru filozofii moralnej. Nieliczne były także prace typu „zwierciadło” czy „wizerunek” tak popularne już w XVI wieku wśród katolików i protestantów (Добра 2005: 227). W latach 60. pojawił się podręcznik do teologii moralnej, który choć był ważny, to jednak nie mógł uzupełnić tej luki w kulturze (Гізіел 1669).

Należy pamiętać, że uroczystości żałobne były uważane przez ówczesnych moralistów wszystkich konfesji chrześcijańskich za dobrą okazję do nauczania. Jak ujął to Bogdan Rok, badacz postaw wobec śmierci w kulturze staropolskiej, „czas pogrzebu wykorzystywany był do propagowania doktryny religijnej i pogłębiania religijności”. Był to „czas specjalnego napięcia”, który mógł sprzyjać należytemu odbiorowi tych pouczeń (Rok 1995: 72). Kaznodzieje i twórcy okolicznościowych mów komponowali je w nadziei, że wygłoszone, a następnie rozpowszechnione drukiem słowa nie pozostaną jedynie znakiem nieprzemijającej sławy zmarłego, lecz staną się użyteczne dla żyjących, którzy zastępy zmarłych nieustannie pomnażają (Nowak 2008: 31-51).

Istotne dla nauczania było również znane ze sformułowań Ojców Kościoła ujęcie kwestii chrześcijańskiej laudacji pogrzebowej. Sławiąc bowiem człowieka, chwaliła ona przede wszystkim etos, który on reprezentował (Platt 1992: 54-55). Odświeżyli to podejście twórcy na przełomie XVI i XVII wieku, a wśród nich między innymi biskup Bernard Maciejowski, autor noszącej ustawodawczy charakter *Pastoralnej* (1601), zawierając w niej zachętę do głoszenia słowa Bożego, a w odniesieniu do funeralnych mów zalecenie, aby stanowiły pobudkę do poprawy życia dla ludzi zebranych na pogrzebie (Platt 1992: 41-42). Powyższy pogląd odnoszący się do skuteczności moralnego nauczania podzielało wielu ówczesnych twórców. Dla przykładu Joannicjusz Galatowski w krótkim wprowadzeniu do teoretycznego poradnika dotyczącego układania kazań żałobnych wyraził przekonanie, że mowy uświetniające pogrzeby powinny być komponowane z myślą o duchowym pożytku osób zgromadzonych na takiej uroczystości: „Гды оумре(т) вѣрныи и побожныи члѣкъ, слышнаа погребѣть егѡ казѣмъ приуздовити, хвалити егѡ побожно житіе и выѣчати цноты, жебы тоѡ чсѡчи иншій люде жили побожны, вѣ цнотахса кохали, а презѣ свои цноты могли нѣа достѣпити”¹³ (Галатовский 1659: 498).

¹³ „Gdy umrze wierny i pobożny człowiek, należy pogrzeb jego kazaniem przyozdobić, chwalić jego pobożne życie i wyliczać cnoty, żeby to słysząc inni ludzie żyli pobożnie, w cnotach się kochali, a przez swoje cnoty mogli nieba dostąpić”.

Dla powodzenia reformy religijnej najważniejsza była formacja duchowieństwa, to też warto poświęcić uwagę tym kompozycjom, które spełniając zadania panegiryczne, a przede wszystkim parenetyczne, kreowały ideał osobowy. W XVII wieku wzorcowe drukowane kazania przeznaczone na okoliczność pogrzebu osoby duchownej były nieliczne. Odwrotna sytuacja panowała w przypadku praktycznej realizacji kompozycji żałobnych. Większość tekstów upamiętniała życie i śmierć kapłana, hieromnicha, biskupa, czy archimandryty¹⁴. Było to zatem inaczej niż u katolików, gdzie poświęcano im niewielki procent uwagi, przeważały bowiem kazania uświetniające pogrzeb osób świeckich (głównie magnateria, średnia szlachta, a nawet zamożne mieszczaństwo) (Kosman 1972: 98).

Ideał kapłana kreowany w tekstach *żałobnych* był zbliżony do tego jaki propagowały ówczesne i dawne nauki biskupie. Były to głównie egzorty głoszone przez hierarchów do duchowieństwa w trakcie synodów oraz zbliżone w treści tzw. pouczenia chirotonii, które nowo wyświęcony kapłan po wysłuchaniu konsekratora otrzymywał na piśmie przed odjazdem do parafii. Łazarz Baranowicz wydrukował jedną z bardzo popularnych w metropolii kijowskiej nauk hierarszych we własnej typografii w Nowogrodzie Siewierskim (1676) i wydaje się, że mogła ona być dlań inspiracją w trakcie komponowania „słowa” nad zmarłym kapłanem. Biskupie pouczenie dla kleru obok przykładowego kazania żałobnego zamieścił we wskazanym wyżej zbiorze także Symeon Połocki. Funeralne kazania tych autorów różnią się zawartością od biskupich egzort, jedynie rozszerzonymi refleksjami z kręgu idei *vanitas*. Baranowicz porównywał życie do komedii, igrzysk; śmierć do złodzieja itp. Symeon wstęp kazania poświęcił rozważaniom nad dobrodziejstwem pamięci o śmierci. Poza tymi wstawkami, które miały oddawać sytuację nadawczą i odpowiednio „nastroić” do słuchania pouczenia, były to moralne nauki dotyczące kapłaństwa. Podobnie jak w napomnieniach biskupich przywołany został w nich ideał duszpasterza nakreślony w Pierwszym liście św. Pawła do Tymoteusza (3, 1-13) i *Zachęcie do duszpasterzy* z Pierwszego listu św. Piotra. W oparciu o wykaz zalecanych cnót została zbudowana pochwała zmarłego, która zarazem nakreślała osobowy wzorzec. W egzortach chirotonii stosowano tryb nakazu, stąd zalecenia: bądź stróżem, bądź czysty, posłuszny, pokorny; tudzież zakazy: „abyś nie był najemnikiem, grzesznikiem” itd. We wzorcowych tekstach żałobnych upamiętniających wartościowe życie osoby już zmarłej ten tryb został zamieniony na orzekający o godnych naśladowania sprawach dokonanych:

¹⁴ Ideał kapłana rekonstruowany w oparciu o siedemnastowieczną okolicznościową literaturę głównie żałobną – por. Nowak 2009: 269-286.

Biskupia egzorta dla kapłanów: О хиротоніи	Wzorcowe kazanie pogrzebowe: Слово на погребеніи пастыря
<p>Долженъ еси показати добронравіа стѣльскаго подвига стажати любовь, кротость, цѣломудріе, пощеніе, трезвѣніе, зджаніе всѣхъ сластей. Не вѣди кощюникъ, ни игрецъ, ни срамословникъ, ни вѣи, ни гордъ, ни величавъ, ни гнѣбливъ, ни гаръ, ни нарасенъ, ни везстѣдѣ, ни піаница [...]</p> <p>Бѣди стражъ день и ношъ со крещеніемъ и покаяніемъ, и съ причастіемъ и твори достойное правило съ любовью, тихо, и не корзася [...]. Яще ли когъ изгѣбиши лѣностію и нерадѣніемъ мѣка ихъ на тебѣ взыскана вѣдетъ. (О хиротоніи... 1676: 2v, 4v-5)¹⁵.</p>	<p>Образомъ вѣ стада вѣ Чистотѣ [...]. Подобаеѣтъ ѿпшъ быти непорочнъ [...]. Образомъ вѣ стада вѣ Нищетѣ, помна оно: Пасѣте, еже вѣ васъ стадо Бжіе, не неправедными прибытки. Не вѣ Лакомъ [...]. Подобаеѣтъ ѿпшъ быти Несребролюбѣ. Образомъ вѣ стада вѣ Послшаніи, послшаниѣ вѣ даже до смѣрти [...]. Образомъ вѣ стада вѣ Терпѣніи [...]. Образомъ вѣ стада вѣ Трезвеніи [...]. Подобаеѣтъ ѿпшъ быти Трезвеннъ не піаница [...]. Образомъ вѣ стада вѣ Цѣломудріи [...]. Бѣ мѣдръ яко змій, хранише во главѣ свою Хѣ, егда ѿ еретик навѣти терпаше. Исполни то, еже подобае(т) ѿпшъ быти Учителнъ, оучаше тогъ, что емѣ подде Дхъ Сѣый, поставивый егъ ѿпшъ. (Барановичъ 1674: 319 [powinno być 318])¹⁶.</p>

W obydwu kategoriach tekstów przywoływano zaszczytne kapłańskie tytuły pochodzenia biblijnego (np. oczy, świecznik, filar). W egzortach zazwyczaj je wyliczano, w kazaniach te enumeracje nie były tak rozległe, ale zwykle towarzyszył im szerszy komentarz na temat powinności i odpowiedzialności służby kapłańskiej:

¹⁵ „Powinieneś pokazać cnotę podobną do arcypasterskiej, doskonalić miłość, pokorę, skromność, post, wstrzemięźliwość, powściągliwość we wszelkich przyjemnościach. Nie bądź bluźniercą, ani błaznem, ani nieprzyzwoity w słowie, ani grubianinem, ani pyszałkiem; nie bądź wyniosły, ani skory do gniewu, ani zapalczywy, ani bezwstydney, ani pijanicą [...].

Bądź strażnikiem dzień i noc z chrztem, pokutą i z Komunią św. i sprawuj dostojnie modlitewny porządek, z miłością, cicho, nie w pośpiechu. A jeśli ktoś zginie z twojej winy przez lenistwo lub niedbałość, to jego męka spadnie na ciebie”.

¹⁶ „Był dla stada wzorem czystości [...]. Biskup powinien być nienaganny. Był dla stada wzorem Ubóstwa, pamiętał owe słowa: Paście, powierzone wam stado Boże nie dla brudnego zysku. Nie był Chciwy [...]. Powinien biskup nie być chciwy na grosz. Był dla stada wzorem Posłuszeństwa, był posłuszny aż do śmierci [...]. Był dla stada wzorem Wytrwałości. Błogosławiony mąż, który wytrwa w pokusie, gdy bowiem zostanie poddany próbie otrzyma wieniec zwycięstwa. Był dla stada wzorem Trzeźwości [...]. Powinien biskup być trzeźwy, nie pijanica. Był Mądry [...] niczym wąż, chroniąc swą głowę Chrystusa, od dotkliwych heretyckich napadów. [...] Był w nauce biegły, nauczając tego, co przekazał mu Duch św., który uczynił go biskupem”.

<p>Biskupia egzorta dla kapłanów: Словѣ ѿ архіереа новопоставленнагѡ во епархію си пришедша къ сщ҃енникѡмъ ѡ еже жити имѣ бл҃гоговѣннѡ, внимати же себѣ и стадаѣ</p>	<p>Wzorcowe kazanie pogrzebowe: Слово на погребеніи архіереа</p>
<p>Яще вы іерей, иже есте свѣтилицы или очеса цр҃кве, прости вѣдете, все тѣло еа по гл҃сѣ превѣчныхъ истинны свѣтло вѣдетъ. Свѣтиликъ въжигаетса не да подъ спѣдомъ поставитса, но на свѣщницѣ, да свѣтитъ всѣмъ во храмникѣ сщ҃ыимъ. Кы свѣтилицы есте, возженій огнемъ бл҃годати С҃тагѡ Д҃ха, егда хіротонисани выете, и поставистеса на свѣщницѣхъ цр҃квей вамъ врѣченныхъ. Да свѣтите сїаніемъ оученїа и добродѣтелей всѣмъ во храмникѣ приходувъ вамъ врѣченныхъ сщ҃ыимъ: такъ да они видяще ваша добра дѣла, прославятъ Оца вашего иже на нб҃сѣхъ. (Полоцкий 1683: 44)¹⁷.</p>	<p>Онъ такъ столпъ непоколебимый, твердо пребываше въ вѣрѣ православнѣй, родиса ѿ бл҃гочестивѣхъ родителю, воспитанъ во православію, и доволенъ книжнѡмъ наѣчиса искуствѣхъ. Посвѣтиса чиннѡ по степенемъ во ст҃ый санъ іерейскій, еже прочыа люди оутвержати во православнѣй вѣрѣ хр҃тіанстей, и еже свѣтиликъ быти емѣ въ ноши невѣдѣнїа сщ҃ыимъ паче, еже такъ стрѣ (ибо во младѣ вѣцѣ вашѣ) или денницѣ, на морѣ житейстѣ плаванїе дѣюшымъ сїати, зарани оученїа вѣры, и благодѣанїй просвѣщати, илиже самъ такъ крилома птица подъ нб҃са возношашеса, выше множества народувъ земныхъ, земнымъ прилѣпившихса. (Полоцкий 1683: 174)¹⁸.</p>

Podobne obrazy i sposoby ujęcia problemu dobrego kapłaństwa znajdziemy rzecz jasna w praktycznych realizacjach kazania żałobnego, a także w wierszowanych kompozycjach pogrzebowych: epicediach, lamentach, w wielu innych tekstach okolicznościowych oraz w przedmowach do ksiąg liturgicznych. Fakt, że propagowały ten moralny ideał także wzorcowe teksty żałobne oraz prace teoretyczne na temat ich komponowania, świadczyć może o skali podejmowanych przez reformatorów cerkiewnych starań o odbudowę formacji duchowieństwa. Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden czynnik

¹⁷ „А же вы каплани есте є свѣцѣ і очами Кошцила, взнесіе сѣ понад инных, свѣцѣ бовіем не ниско сѣ ставіа, але на свѣцнїку, абы свѣціла всьстким в свѣтїни обечнѣм. Всьсткы походнїамї єсте, запаленї подчас консекраці огнем ласки Духа св. і засталїсѣ поставленї на свѣцнїку в przekazanych вам кошцилах. Јаснїе сѣ затем свѣтлѣм науки і цноты всьстким в опїекѣ oddanym вам парафїам, абы видзїелї вазше добре учынкї і славлї Оца, котрї в небіе єстъ”.

¹⁸ „On niczym filar nieporuszony, twardo trwał w wierze prawosławnej, urodził się z pobożnych rodziców, wychowany w prawosławnej wierze, zdobył gruntowną wiedzę. Został wyświęcony do stanu kapłańskiego w odpowiednim porządku, wedle stopni w hierarchii, aby innych ludzi utwierdzać w prawosławnej wierze chrześcijańskiej. I niczym światło był dla tych, którzy trwali w nocy głębokiej niewiedzy i jako poranek (był bowiem młody) albo jutrzeńka dla tych, którzy płynęli w morzu życia doczesnego, niósł im Światło Ewangelii, świecił im niczym zorze nauką wiary i dobrymi uczynkami, jak ptak skrzydłami pod niebiosa się wznosił, ponad liczne narody ziemskie, nie porzucając ich wszakże”.

ważny dla obrony Kościoła i odbudowy prestiżu ruskiej wiary wskazany przez badacza kazań pogrzebowych z terenów litewskich. W kazaniach żałobnych często pojawiały się wątki konfesyjne, polemika opierała się zaś na dyskredytacji przeciwnika, przy jednoczesnym gruntowaniu wśród wiernych zaufania do własnych duszpasterzy (Kosman 1972: 98). W ruskich kazaniach i panegirykach przejawiało się to między innymi niezwykle częstymi nawiązaniem do toposu opoki, który wyobrażając cnotę stałości i męstwa, miały ewokować poczucie stabilności i bezpieczeństwa wśród wiernych znajdujących się na łonie prawdziwego Kościoła (Nowak 2009: 269-286).

Kazania żałobne stały się w XVII wieku cennym źródłem wiedzy na temat godnego, chrześcijańskiego życia, ale i dobrego umierania (Nowak 2008: 11-98). Prawosławni nie posiadali poradników opisujących przygotowania do śmierci aż do edycji w roku 1685 *Nauki każdemu chrześcijaninowi albo sposobu dysponowania się na śmierć* biskupa Innocentego Winnickiego, wówczas jeszcze kryptounity. W średniowieczu w kulturze ruskiej rolę instruktazową w obrębie tematu *ars bene moriendi* spełniała hagiografia. Ponadto funeralia zawierały cenny komentarz obrzędu, wskazywały prawidłowy przebieg uroczystości pogrzebowo-żałobnych i wspominkowych oraz ich głębokie, dotyczące tak zmarłych, jak i żyjących znaczenie (Nowak 2008: 99-126).

Podsumowując, należy stwierdzić, że druk i rozpowszechnienie ruskiej literatury żałobnej sprzyjał realizacji wielu ważnych dla Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej zadań. Był znacznym wsparciem nauczycielskiej posługi kapłana: pomocą dla księży, którzy nie potrafili ze względu na niskie wykształcenie i brak umiejętności skomponować własnych kazań oraz inspiracją dla tych, którzy takie próby podejmowali. Sprzyjał ożywieniu zwyczaju głoszenia kazań związanych z obrzędem żałobnym, te zaś służyły jako źródło wiedzy na temat jego istoty.

Pełniły one również funkcję parenetyczną, wskazując zalecany ideał życia i umierania. Wzorcowe kompozycje poświęcone duszpasterzom zawierały zbliżone do biskupich pouczeń instrukcje dotyczące kapłańskiej posługi. W kazaniach żałobnych niekiedy podejmowano wątki polemiczne, autorzy broniąc swoich pozycji zarazem starali się odbudować w oczach odbiorców prestiż ruskiej wiary.

Jak przekonuje analiza zabytków, wszystkie te zadania zostały uznane przez hierarchów za istotne dla odnowy Kościoła wschodniego, a rezultatem ich realizacji miało być moralne uzdrowienie kleru, podniesienie poziomu religijno-duchowej, zwłaszcza kaznodziejskiej posługi w parafiach; obrona i wzmocnienie autorytetu własnego wyznania. Kosekwencją ciągłego wzbogacenia oferty książkowej ruskich typografii, także o teksty żałobne, był rozwój ruskiego piśmiennictwa i kultury.

ТЕКСТЫ ИСТОЧНИКОВ

Teksty Piotra Mohyły, 2002, tłum. Marek Melnyk, Włodzimierz Pilipowicz, [w:] Aleksander Naumow, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków, s. 344-386.

Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły, 2003, oprac. i tłum. Marek Melnyk, Włodzimierz Pilipowicz, Olsztyn, s. 51-182.

Барановичъ Лазарь, 1674, Трѣбы на дни нарочитыѣ празѣникѣ Гдскѣ, Бѣгородичныѣ, Яггльскѣ, Пррчскихѣ, Яплскѣ, Мченическѣ, Стлскихѣ, Чсдотворцѣ, Бѣсрєверникѣ, Блгочестивагѣ Црл и Кнзей и прѣ., Киевъ.

Галаатовский Іоаникій, 1659, Наука албо способъ зложенїа казанїа на погрєбѣ, [in:] Ключъ Разумѣнїа, Киевъ, [w:] *Ключъ Разумѣнїа свѣнникомѣ законнымѣ и свѣцкимѣ належачый*, Киевъ, reprint: Константин Біда, Іоанікій Галятовський і його „Ключъ Разумѣнїа”, Рим 1975.

Галяатовский Іоаникій, 1665, Ключъ разумѣнїа свѣнникѣ законныкѣ и лжикѣ належачїй, Львовъ.

Гизелъ Иннокентїй, 1669, Миръ съ Бѣгомъ члвккѣ или Показанїе Стѣе, примиряющее Бѣгови члвкка Ученїемъ ѿ Писанїа Стѣго и ѿ Учтлей Црквныхѣ собраннымъ, Киевъ.

Єѣхологїи алѣбо молитвословъ или трєвникъ, 1646, Киевъ.

Єѣхологїи си естъ молитвословъ или трєвникъ, 1645, Львовъ.

Ѡ хиротонїи сирѣчь ѡ рѣкоположенїи Стлскомѣ на ново поставленномѣ Іереи. Выписано зѣ Правилѣ Стѣыхѣ Яплѣ и Стѣыхѣ Ѡцѣ и ѡ Сакраментахѣ или ѡ Тайнахѣ за блгословенїемъ гасне вѣ Бѣѣ Прєвсѣеннагѣ Стѣ Млти Гднѣ Ѡцѣ Лазара Барановича, 1676, Новгородокъ Стѣверскїй.

Полоцкий Симеон, 1683, Бечера дѣевнаѣ на праздники Гдскїѣ, Бѣгородичны и стѣыхѣ нарочитыхѣ изѣ пишѣ слова Бжїѣ дѣшамѣ хрѣтїанѣ православнохѣ вѣ насыщенїе дѣовное, Бжїимѣ посовїемѣ оуготованнаѣ, Москва.

Радивиловский Янтонїй, 1676, Огородокъ Марїи Бѣы. Розмаитыми цвѣтами словесѣ на Праздники Гдкїѣ, Бѣгородичны, и прѣ Стѣыхѣ, Киевъ.

Ставровецкїй Кирилъ Транквилїон, 1619, Євлїе Учїтелное албо казанїа на нлїа през рокъ и на праздники Гпдкїе и нарочитыѣ стѣымѣ оугодникѣ Бжїимѣ, part 1, Роҳмановъ.

LITERATURA

- Karwecki Piotr, 1972, *Prawosławna homiletyka Joannicjusza Galatowskiego (Przełom w prawosławnej homiletyce XVII w.)*, „Studia Theologica Varsaviensia” 10, nr 2, s. 205-237.
- Kosman Marceli, 1972, *Litewskie kazania pogrzebowe*, „Odrodzenie i Reformacja”, t. 17, s. 87-114.
- Kuczyńska Marzanna, 2004, *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna*, Szczecin.
- Nowak Alicja Zofia, 2008, *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków.
- Nowak Alicja Zofia, 2009, „*Filary wytrwałości*”, „*diamenty stateczności*”, „*pałace wiary*” – barokowe rozważania o cnocie stałości w prawosławnej literaturze okolicznościowej (Rzeczpospolita XVII w.), [w:] *Szczelina światła. Ruskie malarstwo ikonowe*. Tom poświęcony pamięci Romualda Biskupskiego w rocznicę śmierci, red. Agnieszka Groniek, Kraków, s. 269-286.
- Platt Dorota, 1992, *Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej*, Wrocław.
- Rok Bogdan, 1995, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław.
- Біда Константин, 1975, *Іоанікій Галятовський і його „Ключъ Разумѣнія”*, Рим.
- Довга Лариса, 2005, *Соціальна утопія Інокентія Гізеля*, [w:] *Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура*, red. Лариса Довга, Наталія Яковенко, Київ, s. 227-280.
- Запаско Яків, Ісаєвич Ярослав, 1981, *Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, t. 1, Львів.
- Каратаєвъ Иван, 1883, *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, t. 1, Санктпетербургъ, nr 573.
- Кніга Беларусі 1517-1917*, 1986, *Зводный каталог*, przygot. Г.Я. Галенчанка і inni, Мінск.
- Корзо Маргарита, 2012, *Толкование Декалога в рукописных Учительных Евангелиях конца XVI-начала XVII века*, [w:] *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, Київ, s. 288-295.
- Чепіга Інна, 1985, *Видатна пам’ятка української мови XVII ст.*, [w:] *Ключ розуміння*, przygot. Інна Чепіга, Київ.
- Чуба Галина, 2011, *Українські рукописні учительні Євангелія*, Львів.

The role of the funeral sermons in Ruthenian orthodox church revival (the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century)

Summary

Dissemination of the funeral sermons by printing them was conducive to the implementation of many important for the Eastern Church tasks. They were: important support teaching ministry of the priest; way to revive the custom of preaching associated with the ritual of mourning; source of knowledge about: the Christian ideal of life and death (*ars bene moriendi*), the proper conduct of funerals, and a treasure trove of role models, especially of the priest.

As per results of text analysis, all of these tasks have been recognized by the hierarchy to be essential for the renewal of the Eastern Church. The effect of their implementation was to be the moral healing of the clergy, raising the level of religious-spiritual, especially preaching ministry in parishes; defend and strengthen the authority of their own religion. The consequence of enrichment picks Ruthenian book typography also texts funeral was the development of literature and culture.

Rola kazań żałobnych w ruskim odrodzeniu cerkiewnym (Rzeczpospolita w XVII w.)

Streszczenie

Rozpowszechnienie kazań żałobnych poprzez ich druk sprzyjało realizacji wielu ważnych dla Kościoła wschodniego zadań. Były one wsparciem nauczycielskiej posługi kapłana; sposobem na ożywienie zwyczaju głoszenia kazań związanych z obrzędem żałobnym; źródłem wiedzy na temat ideału chrześcijańskiego życia i umierania (*ars bene moriendi*), prawidłowego przebiegu uroczystości żałobnych oraz skarbnicą wzorców osobowych, przede wszystkim kapłana.

Jak przekonuje analiza zabytków, wszystkie te zadania zostały uznane przez hierarchów za istotne dla odnowy Kościoła wschodniego. Rezultatem ich realizacji miało być moralne uzdrowienie kleru, podniesienie poziomu religijno-duchowej, zwłaszcza kaznodziejskiej posługi w parafiach; obrona i wzmocnienie autorytetu własnego wyznania. Kosekwencją wzbogacenia oferty książkowej ruskich typografii także o teksty żałobne był rozwój piśmiennictwa i kultury.